

Bouwhistorische en Archeologische

b e r i c h t e n

■ Archeologisch onderzoek in het Tolbrugkwartier (3)

Dit derde bericht over de opgraving aan het Loeffplein betreft de afsluiting van de eerste fase van het project, namelijk het gedeelte onder het voormalige politiebureau (zie 's-Hertogenbosch 1995/1, p. 29, afb. 1). De plattegrond van het St. Elisabeth Bloemkampklooster kon verder worden aangevuld met de afsluitende zuidvleugel van het complex (zie 's-Hertogenbosch 1995/2, p. 61, afb. 1 geheel links). De meest zuidelijke muur was zeer fors en behoorde duidelijk tot de eerste opzet van het klooster in 1459. De andere muren waren lichter van constructie en zijn in de tweede helft van de zestiende eeuw gebouwd, waarbij vermoedelijk een oudere fase is vervangen.

Afb. 1

De gemetselde kuip met onbekende functie. Op de voorgrond is te zien dat hij aanvankelijk groter is geweest. Vermoedelijk beschadigd door vorstwerking is er een nieuwe muur ingezet, waarbij hij iets kleiner werd. Links van de rechte muur is de zuidelijke kloostervleugel, rechts daarvan de binnenplaats van het klooster.

Het kloostercomplex kreeg toen de vorm die ons in de plattegrond van 1707 is overgeleverd. Een verrassende en intrigerende vondst werd gedaan op de binnenplaats van het klooster. In de zeventiende eeuw was er in de grond en tegen de fundering van één van de gebouwen een halfronde kuip gemetseld met een lengte van 5 1/2 meter en een breedte van 3 meter (afb. 1). De kuip had geen gemetselde bodem, maar de ondergrond was met een laagje specie toch waterdicht gemaakt. Ook de wanden waren binnenin afgesmeerd. Het is onbekend of deze constructie overdekt

geweest is, maar gezien de dunne halfsteens muurtjes kan er hoogstens sprake zijn geweest van een houten afdak. Een later toegevoegd dwarsmuurtje verdeelde de kuip in twee gelijke helften. De diepte was circa 1 meter, maar oorspronkelijk lag de bodem 1.20 meter onder het maaiveld. De functie van deze kuip is onbekend. Gezien de min of meer waterdichte afwerking is hij bedoeld geweest voor vloestof. De wanden en de bodem waren bedekt met een witte aanslag. Hiervan zijn monsters genomen voor een analyse. Omdat kloosters zich voor hun levensonderhoud vaak bezig hielden met textielnijverheid, zou men kunnen denken aan een bak waarin de geweven stoffen werden gewassen of geverfd of zelfs gevuld (het verhogen van de kwaliteit van het laken in een bad van warm water, volaarde, urine en soms zeep). Ook

kan men denken aan het brouwen van bier. Bij de bouw van de Tolbrugkazerne was er sprake van nieuwbouw op de plaats van een brouwhuys. Bijzonder verrassend was de vondst van een volkomen identieke kuip, nu echter half zo groot, bij het onlangs uitgevoerde onderzoek van het Fraterhuis aan de Zuid Willemsvaart. Mogelijk kunnen schriftelijke bronnen en de analyse van de genoemde aanslag duidelijkheid verschaffen over de functie. Na de sluiting van het klooster in 1685 is de kuip benut om er de inhoud van beerputten in te dumpen. Ook op het gebied van ambacht en nijverheid hebben wij waardevolle informatie verkregen. Ten zuiden van het klooster werden namelijk de restanten van een pottenbakkerij aangetroffen. Het betrof een twaalfal afvalkuilen met voor het merendeel misbaksels en tevens een

grote sterk oranje ingebrande plek waar de oven gestaan had. Hoewel deze volledig was weggebroken, was door de specifieke wijze waarop de ondergrond was ingebrand duidelijk dat het een oven van het staande type was geweest. Hierbij bevindt zich het te bakken aardewerk op roosters boven het vuur dat vanuit een iets lager gelegen stookkuil wordt onderhouden. Die kuil lag bij deze oven aan de westzijde, goed herkenbaar aan zijn pikzwarte houtskoolrijke vulling. De datering van deze pottenbakkerij is eerste helft van de vijftiende eeuw en het archeologisch onderzoek geeft aanleiding te denken dat er op het moment van de bouw van het klooster in 1459 een einde komt aan de pottenbakkerij, wat met het oog op brandgevaar voor het nabijgelegen klooster voor de hand ligt. De in 1984 opgegraven pottenbakkersoven bij de voormali-

ge St. Pieterskerk heeft langer gefunctioneerd, tot ongeveer 1475, maar deze lag dan ook op grotere afstand van het klooster.

Het belang van de vondst van een oven en het bijbehorende afval ligt in het inzicht dat we krijgen in de plaatselijke productie van aardewerk en de toegepaste vormen. Vormen die specifiek aan een bepaalde stad kunnen worden gekoppeld, kunnen een beeld geven van handelsrelaties in de Middeleeuwen. Ook sociaal-economische patronen kunnen aan de hand van dit algemene gebruik goed worden onderkend. Dergelijke vragen kunnen echter pas worden beantwoord na het zeer tijdrovende proces van puzzelen en reconstrueren. Zoals al eerder vermeld is het gebied rond de Tolbrugstraat lang gebruikt om afval te dumpen. Bij dit onderzoek zijn we een aantal malen gestuit op een bijzondere vorm hiervan, namelijk de begraving van complete dieren als paarden en koeien (afb. 2). We troffen zelfs een kuil aan met drie honden. Uit het feit dat de dieren met een volledig skelet werden

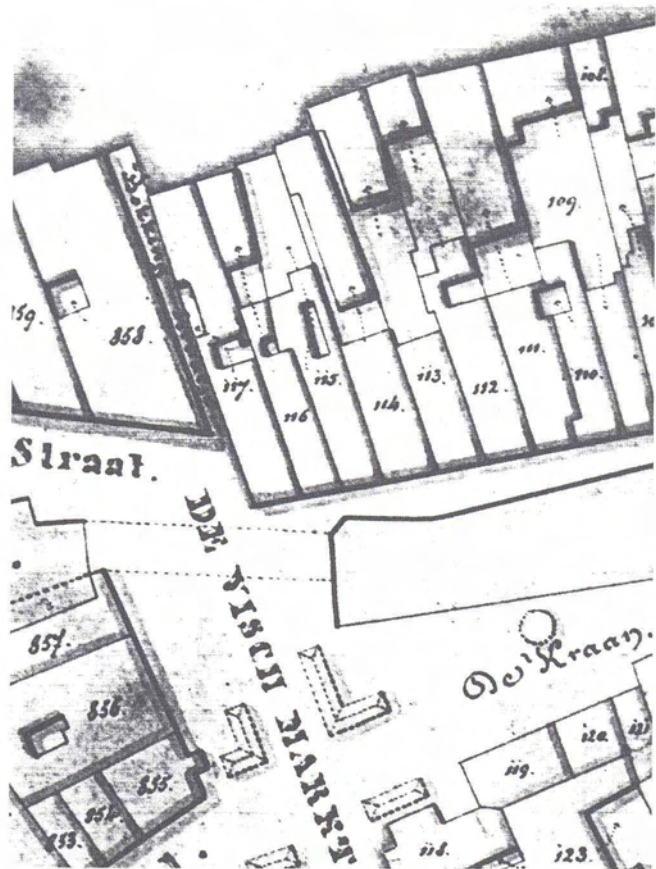
*Afb. 2
Eén van de begraven paarden, uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Het betreft hier een hengst van een jaar of 15 die met een schofthoogte van ongeveer 1.60m voor die tijd vrij groot was (mededeling van Theo de Jong).*

aangetroffen, kan worden geconcludeerd dat ze niet voor consumptie geschikt werden geacht, waarschijnlijk als gevolg van ziekte. In enkele gevallen kon worden vastgesteld dat ze wel waren gevild. De dieren zijn steeds begraven in perioden dat het terrein braak lag, zowel voorafgaand aan de pottenbakkerij als na beëindiging er van. De eerste fase van het archeologisch onderzoek is hiermee afgerond. Inmiddels wordt de 'parkeerkuil' onderzocht, wat tot 1 november zal duren.

Johan Treling ■

■ Vier huizen aan de Vismarkt

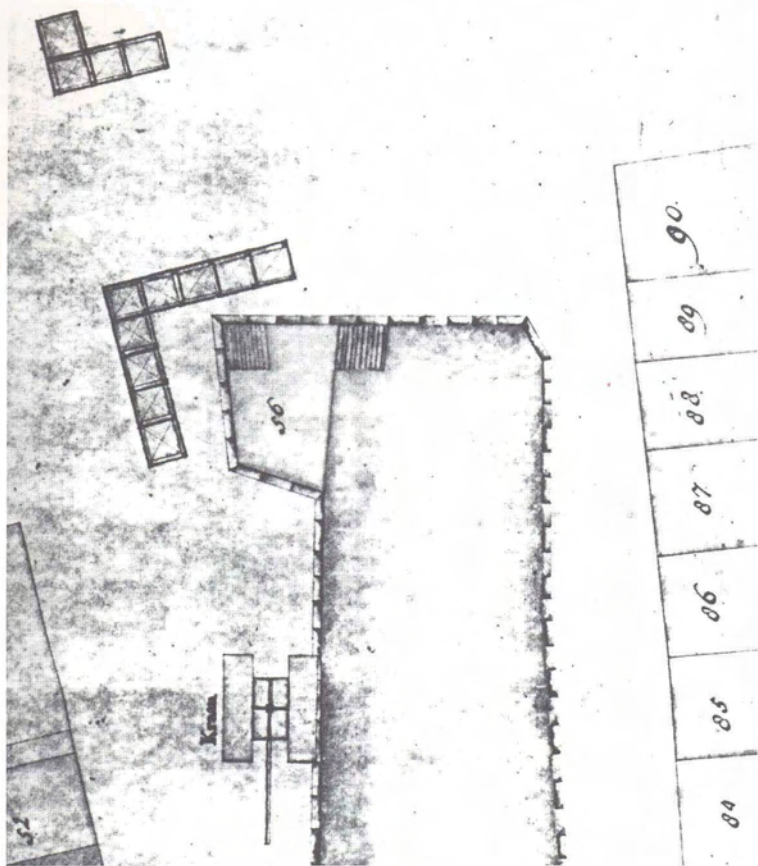
In het voorjaar van 1975 vroeg een collega van de toenmalige dienst Gemeentewerken mij als kersverse bouwhistoricus eens te gaan kijken in de hoekpanden Brede Haven-Visstraat. Er waren plannen voor de bouw van een groot nieuw bankgebouw. Gevreesd werd voor sloop en aantasting van het historische stadsbeeld. Al waren de voorgevels niet ouder dan de eerste helft van de negentiende eeuw, het geheel vormde toch een waardevol stadsbeeld. Dat er achter de gevels oudere huizen schuilgingen, kon alleen vermoed worden aan de zijgevel van het hoekhuis. Het bezoek aan de panden leverde toen niet veel op. Gebouwen die nog in gebruik zijn, geven hun

bouwgeschiedenis nu eenmaal niet makkelijk prijs. Wel werd duidelijk dat het hoekpand terecht op de monumentenlijst geplaatst was. Het nieuwe bankgebouw werd uiteindelijk aan de overzijde van de Visstraat gebouwd waardoor de onderzochte panden behouden bleven. Twintig jaar na de eerste plannen zijn de panden hersteld en voor bewoning geschikt gemaakt. Alleen het na-oorlogse pand Visstraat 37 is in 1995 gesloopt. Tijdens

*afb. 1
Kadastrale minuutkaart ca. 1825, waarop de vier panden met de achterbebouwing aan de wal staan aangegeven. Aan de linkerzijde van het hoekpand liep het Bokkingstraatje.*

de bouwactiviteiten kon door welwillende medewerking van de uitvoerder van de firma Jurriëns een bouwhistorische waarneming worden uitgevoerd.

afb. 2
 Detail van het Plan van de Haven. Kaart vervaardigd door H. Verhees in 1767. De percelen 87, 88, 89 en 90 zijn de hier besproken panden. De breedte van perceel 90 wordt in het borderel niet vermeld. Voor het 4.30 m brede perceel 89 wordt 9 voet en 6 duim (= 2,75 m) vermeld. (R.U. Leiden, Collectie Bodel Nyenhuis P 6. N 23)

Het hoekpand Brede Haven 1-2

Onze aandacht ging op de eerste plaats uit naar het grote hoekpand, dat in de zestiende eeuw 'De Swarte Ruyter' genoemd werd. De zijgevel van het pand laat een indeling in een voor- en achterhuis zien. Het gepleisterde achterhuis bezit oude muurankers. De zijgevel van dit achterhuis was tot het eind van de negentiende eeuw aan het zicht onttrokken. In 1875 werd ten behoeve van de stadsuitgang naar het station

een aantal huizen gesloopt waardoor de zijgevel vrij kwam te liggen. Langs het achterhuis liep een smal straatje naar de stadswal. Het werd Bokkingstraatje, of Haringgangske genoemd. 'De Swarte Ruyter' behoorde in 1584 toe aan Henrick de Raet. Deze kreeg in dat jaar toestemming een muur te plaatsen ter versterking van zijn huis. Mogelijk waren er verzakkingen opgetreden. Dat de ondergrond hier niet erg draagkrachtig is, kunnen we

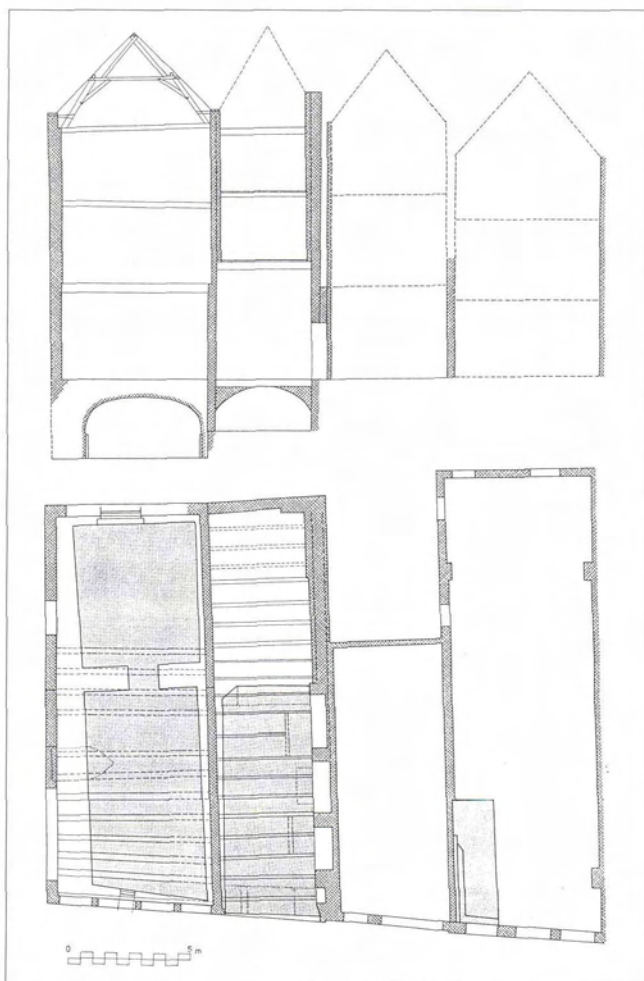
nu nog waarnemen aan de zijmuur van het buurpand, die ruim één meter is scheefgezakt. Waar de in 1584 vermelde muur heeft gestaan, hebben we niet kunnen vaststellen omdat een groot deel van het huis later is vernieuwd. Het muurwerk van het achterhuis dateert gedeeltelijk nog wel uit de zestiende eeuw.

Het voorhuis is in het begin van de negentiende eeuw geheel vernieuwd. Bij deze ingrijpende verbouwing heeft men de oudere kelder gehandhaafd. Uit het onderzoek kwam naar voren dat deze tongewelfde kelder ruim één meter smaller is dan het huidige pand. Ook bleek dat de voor- en de zijmuur van de vermoedelijk 15de eeuwse voorganger niet parallel liepen aan de tegenwoordige gevellijn. In de huidige achtermuur waren sporen van de oude kelderingang zichtbaar, wat er op wijst dat de achtergevel reeds in de vijftiende eeuw op deze plek stond. De kelder had een tussenmuur, waaruit we mogen constate-

ren dat ook de voorganger eenzelfde onderverdeling in een voorhuis en een vast achterhuis bezat. Deze tussenmuur is bij de vernieuwing van het pand in de 16de eeuw opnieuw benut voor het funderen van de brandmuur. Ook van dit grotendeels vernieuwde gebouw zijn alleen in het achterhuis nog gedeeltes van het metselwerk bewaard gebleven.

Alle houtconstructies dateren uit het begin van de negentiende eeuw, toen het voorhuis voor de derde keer werd vernieuwd. Opvallend is de zware enkelvoudige balklaag van de eerste verdieping, waar tussen de grenen balken bakstenen gewelfjes waren aangebracht. Waarom deze, voor die tijd ongebruikelijke constructie is toegepast, weten we niet. In ieder geval zijn dergelijke vloerconstructies goed brandwerend. De overige balklagen waren eveneens van zware grenen balken gemaakt.

De kapconstructie dateerde ook uit het begin van de negentiende eeuw. De spanten waren nog voorzien van ingehakte telmerken, een systeem van merken dat toen al ouderwets was. Alhoewel het dak tijdens de bevrijding van de stad in 1944 in brand raakte, kon de kap behouden blijven. Bij de laatste verbouwing is de kapconstructie echter geheel vernieuwd. De kogelgaten in de gevels, die herinnerden aan de hevige gevechten in de Visstraat, zijn

bij de restauratie zorgvuldig weggewerkt.

De gemeenschappelijke tussenmuur met het rechter buurpand Brede Haven 3 dateert uit twee perioden. In het voorhuis is de muur gemetseld met grote bakstenen. Het achtergedeelte bevat op de begane grond eveneens grote bakstenen welke gelijk zijn aan die in de kelder.

afb. 3

Brede Haven 1-2, 3, 4 en 5. Dwarsdoorsnede en plattegrondtekening.

In een grijze arcering zijn de kelders weergegeven. (Tekening K. Bujdosó BAD)

Op de verdiepingen was de muur in het achterhuis van ijsselsteentjes gemetseld. Dit duidt op een verbouwing in

de zeventiende eeuw, waarbij ook het buurpand Brede Haven 3 was betrokken.

Brede Haven 3

In dit pand konden de twee fases van de gemeenschappelijke zijmuur met nr. 1-2 goed worden vastgesteld. Op de grens tussen het voor- en het achterhuis was een naad en een sprong van 16 cm in het muurvlak aanwezig. Hieruit blijkt dat beide huizen op dezelfde plaats een brandmuur hadden. Dit wijst op een mogelijk gelijktijdige bouw. In het achterste gedeelte van de tussenmuur zijn op de verdiepingen kleine baksteentjes toegepast, die er op duiden dat het achterhuis in de 17de eeuw met twee verdiepingen verhoogd is. In 1635 werd het pand 'Den Goudschen Bakker' genoemd. In deze tijd moet er een ingrijpende verbouwing hebben plaatsgevonden, waarbij de oude kelder en de beide zijmuren gehandhaafd bleven. De gemeenschappelijke linker zijmuur in het achterhuis werd, zoals hierboven is vermeld, gedeeltelijk vernieuwd om het achterhuis te verhogen. De balklagen zijn toen eveneens vernieuwd, waardoor het voorhuis een meer dan normale hoogte kreeg van bijna 5 m. Dit wijst op een tussenverdieping halwege de hoogte van de ruimte. Van deze zogenaamde insteekverdieping zijn echter geen bouwsporen aangetroffen. De nieuwe grenen balken

werden voorzien van ondersteuning, consoles genaamd, die een opvallend rijke profilering hebben. De vermoedelijk vijftiende eeuwse rechter zijmuur is bij de verbouwing in de zeventiende eeuw gehandhaafd. Tussen deze muur, die sterk is scheefgezakt, en het rechter buurpand (Brede Haven 5) is een smalle ruimte; 'oisen-drup' of 'soye' genaamd. Onder het voorhuis bevindt zich een kelder. Deze waarschijnlijk oudere tongewelfde kelder kon alleen vanuit het voorhuis via een trap bereikt worden. De vermoedelijk zeventiende eeuwse kap is door oorlogsgeweld verwoest en in 1945 door een merkwaardig getimmerte van zeer slecht hout vervangen. In de eerste periode na de bevrijding waren goede bouwmaterialen schaars. Helaas was de constructie zo zwak, dat het hele dak onlangs geheel vernieuwd moest worden. Ook de in 1945 herstelde achteren zijgevel zijn in 1994 grotendeels vernieuwd. De bakstenen voorgevel heeft het oorlogsgeweld doorstaan. Het pand is 4.30 m breed. Op een landmeetkundige kaart uit 1767, vervaardigd door de bekende landmeter Hendrik Verhees, staat voor de breedte slechts 9 voet en 6 duim vermeld. Dit is ongeveer 2.75 m. Voor de naastgelegen panden aan de rechterzijde kloppen de maten wel. De breedte van het hoekpand

Brede Haven 1-2 wordt in het geheel niet vermeld. Vermoedelijk is de kaart vervaardigd met het oog op de herstelling van de kademuur van de haven, die precies tot 2.75 m voor Brede Haven 3 doorloopt.

Brede Haven 4

Dit pand is in 1927 geheel nieuw gebouwd als portierswoning voor de Amsterdamse Bank. De uit, hoe kan het anders, Amsterdam afkomstige architect P.J. Pieters maakte het ontwerp. Bij de bouw-aanvraag ontbreekt de tekening van het oude gebouw, zodat we niets weten over de voorganger. Op de kadastrale minuutkaart uit circa 1825 lijkt de achtergevel van het oude huis verder naar achteren te hebben gelegen. Op de kaart uit 1767 staat het pand vermeld als behorende aan Hendrik van Zomeren. Het is 17 voet en 8 duim (= 5.01m) breed. Vergelijken we deze maat met de huidige, dan ziet het er naar uit dat de rechter zijmuur oorspronkelijk tot dit pand behoorde. De muur is nu gemeenschappelijk met het buurpand nr. 5.

Brede Haven 5

Dit pand is in 1889 geheel vernieuwd. De mooie neorenaissancegevel heeft een opvallend lage begane grond en een hoge, eerste verdieping met een grote erker. Dit wijst erop dat het huis ontworpen is als een bedrijfspand met bovenwoning. Het

interieur bevestigt dit vermoeden: de begane grond is een kale bedrijfsruimte, terwijl de verdieping rijke interieurs heeft.

Tot 1956 bevond zich aan de rechterzijde een inrijpoort die toegang gaf tot het bedrijfs-gedeelte. Het woongedeelte was en is bereikbaar via de voordeur en het erachterliggende trappehuis.

Het pand is met zijn ruim 6 m veel breder dan zijn linker buur. Op de kaart uit 1767, waarop Willem Mosmans als eigenaar vermeld staat, wordt voor zijn perceel een maat van 21 voet en 1 duim (= 6,06 m) aangegeven. Waarschijnlijk is het pand later tussen de beide buurpanden gebouwd, waarbij van de bestaande zijmuren gebruik is gemaakt. Aangezien het pand in 1889 geheel vernieuwd is, weten we niets van de voorganger. Het perceel liep vroeger door tot aan de wal (Buitenhaven).

Bebouwing op de achtererven

Op het achtererf van het hoekpand Brede Haven 1-2, dat eveneens tot de stadswal doorliep, stond tot voor kort een pand uit 1948. Het lage, uit de tweede helft van de negentiende eeuw daterende pandje werd in de wederopbouwperiode vernieuwd naar ontwerp van architect J. van Kaathoven. Hij maakte hierbij gebruik van de laat negentiende-eeuwse kelder.

In 1928 maakte architect Pieters een ontwerp voor een bijkantoor van de Amster-

damsche bank. Voor de bouw zijn drie panden op de hoek van de Visstraat en de Buitenhaven gesloopt. Al op de oudste stadskaarten wordt op deze plek bebouwing aangegeven. In de zeventiende eeuw is de terugliggende rooilijn al aanwezig. Van de gesloopte panden zijn slechts enkele summiere bouwtekeningen, die negentiende eeuwse bebouwing doen vermoeden.

Het nieuwe bankgebouw heeft een sousterrain, waarin een betonnen kluis is gebouwd. Het gebouw is gefundeerd met betonnen buizen, die verticaal in de bodem zijn ingegraven. Deze simpele en goede funderingsmethode wordt tegenwoordig niet meer toegepast. De onderbouw is van gewapend beton. De betonconstructies zijn uitgevoerd door de NV Zuid Nederlandse Betonijzerbouw uit 's-Hertogenbosch. De bovenbouw bestaat uit een staalconstructie met vloeren van holle bouwstenen, in die jaren een nieuwe constructiemethode. De buitenmuren zijn van baksteen met, uit architectonisch en constructief oogpunt gezien, goede toepassing van graniet. In 1944 heeft het bankgebouw aanzienlijke oorlogsschade opgelopen. De noodzakelijke herstelwerkzaamheden vormden de aanleiding om het gebouw uit te breiden met het naastgelegen pand Buitenhaven 2, dat hiervoor afgebroken werd. De bouwte-

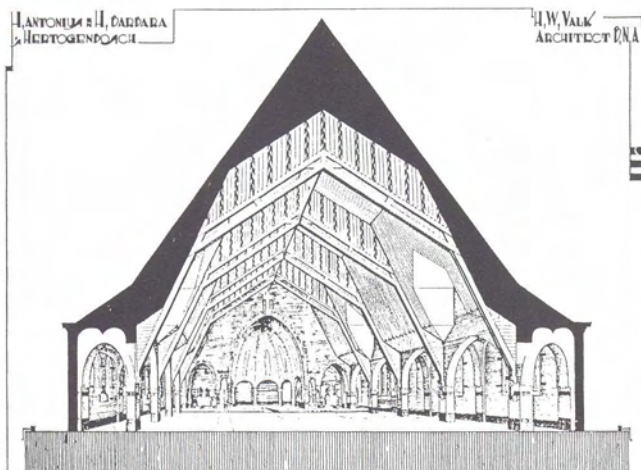
kening van dit pand wijst uit dat het een negentiende-eeuws gebouw betrof, voorzien van een sousterrain.

Op de bel-étage waren woningen gevestigd. Aan de rechterzijde liep een open gang, die reeds op de kadastrale minuutkaart staat aangegeven. Opmerkelijk is dat ook van dit pand de voorgevel 3 m achter de rooilijn lag. Hebben we hier van doen met een oudere bredere verkaveling die alle in dit artikel besproken percelen omvat? Helaas is het bodemarchief door de bouw van kelders en kluisen in 1927 en 1946 geheel verstoord, zodat er geen archeologisch onderzoek meer kan worden uitgevoerd. Veel meer dan de hiervoor beschreven gegevens zullen we over deze plek niet te weten komen. Het behoud en herstel van de huizen en het bankgebouw is daarom vooral van belang voor het historische stadsbeeld.

A. van Drunen ■

■ De Bartjeskerk gesloopt?!

In het begin van de jaren twintig werden aan de noordoost zijde van de stad diverse nieuwe wijken gesticht. De woningen die hier gebouwd werden waren vooral bedoeld voor de armere inwoners van de binnenstad. Deze bevolkingsgroep bestond voornamelijk uit ongeschoolde arbeiders die weinig verdienden en

dus ook geen hoge huren konden betalen. De nieuwbouw moest dan ook zo goedkoop mogelijk worden uitgevoerd. Naast de materiële behoeften hielden de overheden ook de geestelijke noden van deze mensen in het oog. Zo werden in de nieuwbouwwijken nieuwe parochies in het leven geroepen. In 1922 werd de Antonius van Padua gesticht op de Muntel. Als middelpunt fungeerde de kerk gelegen aan het toenmalige Duhamelplein. Vrij snel daarna, begin 1926, richtte wethouder Krijgsman zich tot de bisschop, Mgr. Diepen, met het voorstel een parochie rondom de Graafsche Weg op te richten. Hij meende dat de Muntelparochie te groot werd en op den duur een te zware belasting zou vormen voor de aldaar actieve pastoor De Beer. Verder merkte hij op: 'aan de Hinthamerpoort (...) concentreert zich een belangrijk deel van onze minst kapi-

taalkrachtige bevolking. Hiervoor is een zeer bijzondere zielzorg zeer en zeer nodig. (...) Indien nu de Bossche Pad (...) en het Hinthamereinde tot één parochie ware te maken, (...) zou naar mijn innige overtuiging het grootste deel van deze bewoners voor de godsdienst zijn te behouden.' Het terrein dat men op het oog had voor de bouw van kerk en pastorie behoorde toe aan het Departement van Oorlog en vormde een onderdeel van de Militaire Zwemkom gelegen aan de rivier de Aa. Na de nodige correspondentie met dit departement en het Ministerie van Financiën werd het terrein door de gemeente verworven. Zoals gewoonlijk waren de financiën het struikelblok. Pas in december 1927 kon burgemeester van Lanschot Mgr. Diepen melden dat de gemeente het terrein gratis ter beschikking stelde en daarenboven een subsidie

De ruimtelijke werking van de 'Bartjeskerk' komt tot uiting in deze tekening van architect Valk.

toekende van f 15.000,- voor de bouw van de kerk. Mgr. Diepen liet er geen gras over groeien. Op 9 december 1927 benoemde hij R.M. Barten tot assistent in de Muntelparochie. Behalve de gebruikelijke parochietaken werd hem 'de voorbereiding der oprichting eener nieuwe parochie aan de Graafsche Weg opgedragen.' Ook Barten ging op voortvarende wijze te werk: al op 3 maart 1928 vond de aanbesteding van de kerk plaats. De laagste inschrijving was die van de Gebroeders Crey uit Rosmalen voor een bedrag van f 81.400,-. De architect was H.W. Valk. Deze ontwierp een driebeukige kerk met smalle lage zijbeuken waarop een hoog zadeldak. Het geheel werd bekroond met een smalle dakruiter. P. v. Kessel, de latere stadsarchitect en restauratie-architect van de St. Jan, ontwierp de metselwerk-detaillering. Twee maanden na de aanbesteding werd de eerste steen door Mgr. Diepen gelegd en op dinsdag 13 november werd de kerk geconsecreerd. Twee dagen daarvoor waren de klokken gewijd. Deze waren geschonken door de gebroeders Mosmans en droegen de namen Johannes, Alphonsus en Albertus. Het is geen groot kerkgebouw geworden, maar een eenvoudige

dig, 'warm' kerkje. Bij het betreden valt de ruimtelijke werking van het gebouw op. Er is sprake van een grote overspanning welke op relatief dunne pilaren rust. Het dakbeschot dat gewoonlijk louter als afdekking van de kap fungeert heeft hier ook een constructieve functie. Een interessante maar ook gewaagde oplossing. Het koor heeft een fraai uitgevoerd bakstenen gewelf. Wat verder opvalt is hoe met eenvoudige, goedkope middelen een maximaal effect bereikt werd. Door het toepassen van gekleurde tegels, het verven van bakstenen en het gebruik van hout, heeft men van dit gebouw een sfeervolle kerk weten te maken. In deze nieuw opgerichte parochie, genoemd naar de Heilige Antonius en de Heilige Barbara, woonden zo'n 3.000 zielen. Gedurende de crisisperiode van de jaren dertig waren er velen werkloos. Pastoor Barten probeerde de mensen te motiveren er toch wat van te maken. Hij riep een volkstuinvereniging (Hervensedijk) in het leven, de toneelclub O.N.A. (Ontspanning Na Arbeid), een breiclub voor de moeders en diverse zangkooren. Zijn twee kapelaans M. Pijnenborg en W. Bekkers (de latere bisschop) stortten zich vol enthousiasme op de voetbalsport en zo werd de 'Sportvereniging Door Oefening Sterk' (SVDOS) opgericht, later Concordia/SVD genaamd.

Het parochiehuis werd het brandpunt van sociale activiteiten in de wijk. Het was dan ook een zware klap voor de parochianen toen pastoor Barten in 1940 geheel onverwacht kwam te overlijden. Hij was het slachtoffer geworden van een verkeersongeval. In de tussentijd hadden zich de nodige problemen met het kerkgebouw en de pastorie voorgedaan. Al vrij snel na de bouw, zo rond 1932 werden verzakkingen geconstateerd. Dit was ook niet zo verwonderlijk aangezien gebouwd was op een laag zand, waaronder zich een twee meter dikke veenlaag bevond. Deze bleek niet bestand tegen de druk van de bouwmassa. De zoon van de architect Valk meent dat het gebouw in opzet semi-permanent van aard was. Hetgeen zou verklaren waarom men er niet voor gekozen heeft de kerk op palen te funderen. In 1954 werd een diepgaand onderzoek verricht naar de technische staat van de kerk. Het gebouw bleek verder verzakt te zijn. Een tegenrapport meldde dat het niet zo erg was als in eerste instantie gedacht: het gebouw was tot rust gekomen. Wel besloot men de fundamenteën van de pastorie te versterken. Echter medio 1993 bleken de verzakkingen dramatische vormen aan te nemen. Het priesterkoor was als het ware 'afgeknakt' en de gewelven dreigden het te begeven.

De veiligheid van de kerkbezoekers kon niet meer worden gewaarborgd en dus moest de gemeente overgaan tot sluiting van de kerk. Vanuit de wijk en van de zijde van de Stichting 's-Hertogenbosse Monumentenzorg zijn pogingen ondernomen om het kerkje te behouden. Zo stelde de stichting voor de eigenlijke ruimte van de kerk intact te laten en alleen het priesterkoor af te breken. Het mocht allemaal niet baten: zoals het er nu voor staat worden het kerkje en de pastorie na de bouwvakvakantie gesloopt en zullen op die plek 39 appartementen gebouwd worden. Het is de bedoeling vier à zes appartementen geschikt te maken als tijdelijke liturgische ruimte. Mocht deze noodkerk na verloop van tijd niet meer nodig zijn dan kan de ruimte worden omgebouwd tot woon-eenheden. Overigens bestaan er bij het bisdom plannen om de Antonius en Barbara parochie samen te voegen met de Muntel/Vliert parochie, waarvoor dan een nieuwe kerk gebouwd dient te worden.

J.M.J. Willems ■

Bronnen:

Bisschoppelijk Archief, Parochie-archief. H.H. Antonius en Barbara, Dossier A. Parochie, Kerkgebouw e.a.; Rijksarchief in Noord-Brabant, Archief H.W. Valk. Doos nr. 41 (dit archief is beperkt toegankelijk); gesprek met G.H. Valk.